

मन आणि बुद्धी यांचे तारतम्य

“मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥”

(गीता, अ. १२-८.)

—“तू माझ्यामध्येच आपले मन स्थिर कर, बुद्धीचा भाक्षे ठिकाणीच लय कर. (असे केलेस म्हणजे) तूही माझ्यामध्येच राहशील ह्यात मुळीच शंका नाही.”

अन्तःकरणातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म व्यापारांवर साधकाचे लक्ष व नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. त्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी त्याचे चार पदर नीट लक्षात घेणे जरूर आहे. भगवन्ताने अर्जुनाला निश्चयात्मक असे साधन प्रतिज्ञापुर्वक सांगताना (आपुली आण पाही । वाहतु असे गा ॥) मन त्याचे ठिकाणी स्थिर करून बुद्धी तेथेच ठेविली असता क्रमाने नंतर तो त्याचे ठिकाणी अभेदाने राहिल असे म्हटले आहे. तेथे चित्त व अहंकाराचा उल्लेख नसला तरी ते दोन्ही मन व बुद्धीचे पोटात असल्याने अभ्यासासाठी अवश्य विचारात घेतली पाहिजेत. ह्या चौकडीत सर्वश्रेष्ठ कोण व कोणाची कोणावर सत्ता चालते, ती कां व कशी चालते ह्याचा एकदाच दृढ निश्चय झाला म्हणजे त्यावर लक्ष केंद्रित करता येते व अभ्यासाची—साधनांची दिशा तिकडे सातत्याने ठेवता येते.

प्रथम हे चार प्रकारचे अन्तःकरण कोणत्या

तत्त्वाचे झाले आहे, त्याच तत्त्वापासून झालेले इतर त्याचे त्याचे साथीदार कोण आहेत, त्यामुळे कोणते विशिष्ट गुण त्यांचे ठिकाणी असतात व त्यांचा परिणाम काय होतो ह्याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

“मन, समान, त्वचा, पाणी । स्पर्शरूप हा पवनी ।”

(दासबोध १७-८-१८)

मन, समान वायू, त्वचा, हात व स्पर्श हे वायु-तत्त्वाचे झालेले आहेत. त्यामुळे येथे चांचल्य, व्याप्ती व कार्याचे आधिक्य दिसते. म्हणूनच “अचपळ मन माझे नावरे आवरीता ।” असा प्रत्येक साधकाला अनुभव येतो. चांचल्य, गती व सूक्ष्मगामित्व हे मनाचे सहजधर्म आहेत हे लक्षात घ्यावयास हवे व त्याचे हे स्वरूप गृहीत धरूनच त्याचा योग्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. संतांच्या शिकवणीमध्ये मनाला वळण लावण्यावर फार मोठा भर दिलेला असतो. ते वळण त्याला कसे लावता येईल व वळण लागते म्हणजे प्रत्यक्षात काय होते व कां होते ह्याचा सूक्ष्म विचार करणे अतिशय जरूरीचे आहे.

“बुद्धी, उदान, नयन, चरण । रूप विषयाचे दर्शन ।”

(दासबोध)

बुद्धी, उदानवायू, डोळे, पाय व रूपाचे ज्ञान हे तेजतत्त्वाचे झाले आहेत. म्हणून येथे प्रामुख्य, स्पष्टता, स्थैर्य व आधारभूतत्व मुख्यत्वाने दिसते.

पंचज्ञानांमध्ये 'दिसणे' हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. बुद्धी हा जीवनाचा आधार आहे. पायावर देह उभा राहतो. मरणकाळी वासना उदानाच्या आश्रयाने राहते.

“चित्त, अपान, जिह्वा, सिस्न । रसविषय आप जाण ॥”

(दासबोध)

चित्त, अपानवायू, जीभ, जननेंद्रिय व चव हे मल-तत्त्वाचे झाले आहेत. ते सर्व स्वभावतः ऊर्ध्व म्हणजे पारमार्थिक गतीपासून साधकाला दूर नेणारे आहेत. चित्त चंचल असते, योगमार्गात अपानाला ऊर्ध्वगामी करावे लागते, जिभेचे चोचले व रति-सुखाची ओढ हे तर परमार्थमार्गातील मोठे अडथळे म्हणून प्रसिद्धच आहेत. हे लक्षात घेऊनच ज्ञानदेव महाराज सांगतात—

“आणि जेव्हांची कां भक्ती । दिधली आपुली चित्तवृत्ती ।

तेव्हांचि मज सूती । त्यांचिये नाही ॥” (ज्ञा. १२-७-९४)

चित्त व त्याचे सर्व साथीदार ईश्वरचितनात विसरावेत, चित्ताला असे वागावयास कोणाला लावता येईल ?

“अहंकार प्राण, घ्राण । गुद गंधविषय जाण ॥” (दासबोध) अहंकार, प्राणवायू, नाक, गुद व गंध हे पृथ्वीचे झाले आहेत. पृथ्वीच्या अधिष्ठानावर जगताचे सर्व व्यापार होतात. अहंकार म्हणजे मीपणा हा अन्तः-करणाच्या सर्व व्यापारांचे अधिष्ठान आहे. प्राणामुळे जीवन, गंधामुळे पाकक्रिया व गुदाने मलविसर्जन हे सर्व शरीराचे आधार आहेत. ह्यातील अहंकारा-संबंधी ज्ञानदेव म्हणतात—

“तैसा विचारुनि अहंकारू सांडिजे ।

मग असतीचि वस्तु होइजे ।

आपुली स्वस्ति सहजे । आपण केली ॥”

विचार करून अहंकार सोडण्याच्या प्रक्रियेला सुरवात कोठून होते ? त्याच्या स्वरूपाचा निश्चय करून तो सोडला पाहिजे हे कोण ठरविते ?

आता अन्तःकरणचतुष्टयाचे कार्य पाहू.

“निर्विकल्प प्रथम स्फुरण । ते जाणावे अन्तःकरण ।

संकल्पविकल्पात्मक मन । बोलखावे पै ॥” (विवेकसिंधू)

संकल्प आणि विकल्प हे मनाचे कार्य आहे. नव्हे मन हे संकल्प व विकल्पाचेच घडलेले आहे.

संकल्प आणि विकल्प नसते तर मन नावाचे तत्त्वच अस्तित्वात नसते ! रेल्वेचा डबा हा आत प्रवासी असले किंवा नसले तरी 'डबा' ह्या स्वरूपात असतोच. मन मात्र संकल्प-विकल्प नसले तर नसतेच. असे मन आत्मतत्त्वाकडे वळवून त्याला त्याचेच संकल्प करण्याची सवय लावण्याचे काम उपासनेने होते.

“तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्” (शांडिल्य भक्ति-सूत्र) 'आधत्स्व' आणि 'तत्संस्थस्य' ह्या दोन्ही शब्दांचे परिणामतः एकच स्वरूप आहे. विचाराने मनाच्या संकल्पाचे स्वरूपच बदलून टाकावयाचे असते.

“तैसी इथे निर्मल माझ्या स्वरूपी ।

जो भूतभावना आरोपी ।

तयासी तयाच्या संकल्पी । भूताभासु असे ॥”

तेचि कल्पना सांडूनि पाही ।

तरी मी भूतीं भुतें माझिया ठायी ।

स्वप्नीही परी नाही । कल्पावया जोगे ॥” (ज्ञाने.)

अशा रीतीने जगत केवळ मनाच्या संकल्परूप कल्पनेचे घडलेले आहे. ही कल्पना मनाला काढा-वयास कोणी लावावयाची ? मन स्वतःहोऊन तसे करू शकेल काय ?

“स्फुरे पदार्थाचा आकारू । तेथिचा कीजे निर्धारू ।

ऐसा निश्चयात्मक अंकुरू । ते बुद्धी जाणावी ॥”

(विवेकसिंधू)

मनाने कल्पना केलेल्या जगताचे निश्चयात्मक ज्ञान जेथे होते ती बुद्धी. येथे विकल्प थांबून संकल्पाला स्पष्टता व स्थैर्य आलेले असते. ती भ्रामक स्पष्टता व तादात्म्यामुळे आलेले स्थैर्य जर येथेच नाहीसे केले तर फार मोठे काम होते. श्रुति-संतांच्या अनुभवात्मक शिकवणीचा मागोवा घेत वृत्तीवाटे ग्रहण झालेल्या द्वैतात्मक व भेदात्मक ज्ञानविषयांचा संशयरहित निवाडा बुद्धीमध्ये सवयीने सहज होऊ लागला तर भूतभावना नाहीशी होऊन ब्रह्मभावना स्थिर होते. म्हणूनच नाथ-महाराज

“संसारू तरावया । मुख्य सद्बुद्धी गा राया ।

रिगमू नाही आणि उषाया । व्यर्थ कासया शिणावे ॥”

असा प्रश्न विचारून मनाचा पाठपुरावा केल्यास काय अवस्था होते तेही सांगतात.

“त्या मनासी निग्रहो न करिता । जीवाची न चुके व्यथा । मनाचेनी छंदे नाचता । साधने सर्वथा व्यर्थ होती ॥”

म्हणून बुद्धीचा मनावर व चित्तावर अखंड अंकुश असणे अत्यावश्यक आहे. चित्ताचे स्वरूप असे आहे.

“चेतइतव्य लक्षण । जे वृत्तीचे होई स्फुरण ।

ते अनुसंधानात्मक जाण । चित्तरूप ॥” (विवेकसिंधू)

अन्तःकरणवृत्ती बाहेर काढून प्रत्यक्ष क्रिया स्मृतिजन्य पदार्थांशी संबंध प्रस्थापित करते ते चित्त. चित्त हे मनाचेच एक रूप आहे. म्हणूनच “तुझे रूप वित्ती राहो, मुखी तुझे नाम ।” अशी सन्त भगवन्ताची प्रार्थना करतात व साधकांना तसेच करावयास सांगतात.

“देही अहंभाव उठवी । पदार्थी ममत्वे धरवी ।

तो अहंकार जीवातें भोगवी । सुखदुःखे ॥” (वि. सि.)

जन्मल्यानंतर देहाचे ठिकाणी ‘मीपणा’ला जाग आणतो, पदार्थांचे ठिकाणी ‘माझेपणा’ निर्माण करतो व जीवाला तद्जन्य सुखदुःखे भोगण्यास कारण होतो तो अहंकार. हा बुद्धीच्या पोटात असतो. एवढ्या दोन गोष्टी करण्यापलीकडे त्याला स्वतंत्र कर्तृत्व नाही. बुद्धीने मन व चित्ताच्या साहाय्याने अहंकाराचा लय केला असता श्रीगुरुकृपेने आत्मज्ञान होते.

“तैसा विचारुनि अहंकारु सांडिजे ।

मग असतीचि वस्तु होइजे ।

आपुली स्वस्ति सहजे । आपण केली ॥” (ज्ञाने.)

येथे यथार्थ व सूक्ष्मातिसूक्ष्म ‘विचार’ करण्यासाठी श्रीगुरुकृपेची आवश्यकता असते. ती अनिवार्य आहे.

यापुढे मन व बुद्धी कोठे असतात ह्याचा विचार केला असता मन व बुद्धीचे तारतम्य चांगले लक्षात येऊन बुद्धीवरच साधनाची मदार कशी अवलंबून आहे ते कळते.

“इंद्रिये आणि बुद्धि । माझारिलिये संधी ।

रजोगुणाचे खांदी । तरळत असे ॥” (ज्ञाने.)

मनाने अगदी मोक्याची जागा धरून ठेविली आहे. रजोगुणासारख्या अत्यंत क्रियाशील, चंचल,

दिखाऊ, स्वार्थी व सुखासीन मित्राच्या आधाराने ते राहते. इंद्रिये आणि बुद्धी ह्यांच्यामधील मन हा दुवा आहे. बुद्धी हा त्याचा स्वामी असून इंद्रिये हे कार्यक्षेत्र आहे. संकल्पविकल्परूप सामुग्री बुद्धी-समोर ठेवल्यानंतर बुद्धीच्या निश्चयाप्रमाणे ते इंद्रियांकडून काम करून घेते.

“जे तेजतत्वाची आदि । सत्वगुणाची वृद्धी ।

ते आत्मया ज. वाचे संधी । वसवीत असे ॥” (ज्ञाने.)

बुद्धी हा तेजाचा आविष्कार असून ती परिपूर्ण सत्वगुणाची आहे. जीव आणि आत्मा ह्यांचेमध्ये ती राहते. आत्मबिंबाचे सत्तेवर जीवरूप प्रतिबिंबाचे व्यवहार बुद्धीद्वारा मन व चित्ताचे साहाय्याने इंद्रियांवर सत्ता चालवून होत असतात. ह्या बुद्धीचे जे निश्चय होतात व ज्या निश्चयामुळे ती देहयात्रा चालविते ते निश्चय व्यक्तिपरत्वे निरनिराळे असतात. कारण बुद्धीमध्ये स्थिर झालेले अनंत जन्मांचे संस्कार वासनारूपाने राहतात हे होय. हे वासनारूप संस्कार भिन्न भिन्न असल्याने ‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ असा प्रकार होतो.

“स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्य पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन्निग्रयमाणः पाप्मनो विजहाति”

(बृह. ४-५)

आत्मा मरणसमयी देह सोडून वासनारूप पाप-पुण्यात्मक कर्मांशी जणू संयोग पावून नव्या देहात तादात्म्याने राहतो.

“नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना कित संदेहाचे ।

नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥ (दा. बो.)

येथे समर्थांनी देहबुद्धी असा शब्द वापरला असून श्रवणाने म्हणजे बुद्धीच्या शास्त्रानुकूल निश्चयाने ‘मीच देह’ असा विपरीत निश्चय पुसून टाकावा लागतो. हेच ज्ञानेश्वर महाराज उलट रीतीने सांगतात—

“तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे ।

वाचूनि वस्तु ते संचलीचि असे ।

तेचि बुद्धि झालिया विसकुसे ।

कैसेनि आता ॥” (ज्ञाने. ८-६७)

वर वर दिसणारा आकार नाहीसा झाला तरी त्या आकारावाचूनही ती वस्तू जशीच्या तशीच असते,

ती वस्तूच स्वतः झाल्यावर मरणाचे वेळी ती निश्चयात्मक ब्रह्मबुद्धी कशी बरे विसकटेल ? जेथे देहबुद्धी असते तेथेच ब्रह्मबुद्धी स्थापन करावी लागते.

“बरी आपुलीया स्मरणाची उवाइली ।

हींव ऐसी करी साऊली ।

ऐसेनि नित्यबुद्धि संचती । मी आणि तयाते ॥”

भाझे भक्त माझ्या स्मरणाची विस्तृत व अतिशय शीतल अशी सावली स्वतःवर करतात. अशाने त्यांची निश्चयात्मक आत्मबुद्धी माझ्यासारखीच होते.

“जन्म घ्यावा लागे वासनेचे संगे ।” (तुका.)

ज्या वासनेमुळे जन्म घ्यावा लागतो ती वासना बुद्धीचे ठिकाणी राहून आपणांस इष्ट असलेल्याचा बुद्धीमध्ये निश्चय निर्माण करते व त्यानुसारच बुद्धीची उभारी होते.

“संचित, तैसी बुद्धी उपजे मनामधि ।” (तुका.)

बुद्धीच्या निश्चयानुसार मन काम करू लागते व मनाच्या आज्ञेनुसार इंद्रियांची हालचाल सुरू होते.

ध्यानसाधनामध्ये हाच क्रम गृहीत धरला आहे.

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥”

(कठ १-३-१३)

विवेकी पुरुषाने वाचेचा मनात लय करावा, मनाचा प्रकाशरूप बुद्धीत लय करावा व बुद्धीचा आत्मरूप महत्तत्त्वात लय करावा, महत्तत्त्वाचा शान्तरूप आत्म्यात लय करावा. येथेही प्रथम कर्म-उपासनेने इंद्रिये शांत करून त्यांची जाणीव विसरण्यापासून ते शुद्ध जाणीवरूप आत्मस्वरूपी स्थिर होईपर्यंतच्या अभ्यासाचा बुद्धी हाच आधार आहे.

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धि तु सारथि विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥” (कठ. १-३-३)

येथेही मन हे इंद्रियांचे नियंत्रण करणारे लगाम असून ते बुद्धिरूप सारथ्यांच्या हातात असल्याचे म्हटले आहे. भगवान श्रीकृष्णानेही मी माझ्या भक्तांना त्यांच्या भक्तीचे फळ म्हणून “बुद्धियोगं ददामि तं” असे म्हणून बुद्धीच्या ठिकाणी झालेल्या योगाचे

म्हणजे निश्चयाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

“अनित्य देहाचियासाठी । नित्य वस्तूसी पडे मिठी ।

हेचि बुद्धिमन्ती बुद्धि मोठी ॥ ज्ञानाची संतुष्टी ॥

(भागवत)

महाबुद्धीचे वर्णन करताना नाथमहाराज अनित्य देहाच्या माध्यमातूनही नित्यचेतन वस्तूचा लाभ करून देणारी असे तिचे माहात्म्य सांगतात.

“मन ओळी मना । बुद्धि बुद्धि क्षण क्षणा ।

मीच मला राखण झालो । ज्याने तेथेचि धरिलो ॥

(तुका.)

तुकाराम महाराज मनाद्वारे बुद्धीचे संस्कार बदलण्यासाठी आपण सतत सावध व जागे असल्याचे सांगतात.

“इंद्रियांचा जय । वासनेचा क्षय ।

संकल्पाही न ये वरी मन ॥”

ह्या अतिशय महत्त्वाच्या साधनर अभंगात तुकाराम महाराज वासनेचा क्षय झालाच पाहिजे असे आग्रहाने सांगत आहेत. निर्वासन अन्तःकरण झाल्यावर बुद्धीचे अनंत जन्मांचे संस्कार प्रारब्धवशात कार्यरत असले तरी निर्बळ होतात व इंद्रियांचे कर्मही आभासात्मक होते.

उपसंहार—

१) साधकाने मन हे साधनाचे लक्ष्य न ठरविता मन व चित्ताचे साहाय्याने संत-शास्त्र-श्रीगुरूंचे शिकवणीनुसार बुद्धीचे जुनाट निश्चय पुसून नवे निश्चय करण्याचा अखंड प्रयत्न करावा.

२) मन हे मुख्य वाटत असले तरी त्याला आतून व आपल्याला न कळत बुद्धीचे साह्य असल्या-शिवाय ते स्वतः काहीच करू शकत नाही.

३) वासनेप्रमाणे बुद्धी कार्य करते. तीव्र साधनाने व अखंड श्रवणाने वासना दुर्बळ करणे आवश्यक आहे.

४) तीव्र साधन आत्मकृपा व ईश्वरकृपेशिवाय होत नाही.

५) निष्काम वेदविहित कर्मद्वारा श्रवणाचे साहाय्याने आत्मकृपा होते तर निष्काम यथार्थ उपासनेने ईश्वरकृपा होते.